

Марія Кашуба (Львів)

ДИЛЕМА ВІРИ Й РОЗУМУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ПЕРІОДУ ПЕРШОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Серед численних досліджень специфіки світогляду мислителів періоду першого культурно-національного відродження в Україні порівняно мало таких, котрі би виділяли проблему співвідношення віри й розуму. Щоправда, за останні десятиліття поступово спростовується думка, що в полеміці православних з католиками, уніатами та протестантами українські мислителі здебільшого використовували богословські аргументи, тобто цілком “ віддали розум у полон віри”. Праці Ореста Зілинського, Володимира Кречотня, Володимира Литвинова, Петра Кралюка, Михайла Дмитрієва, Ярослави Стратій, Валерія Земи, Максима Дойчика, Ірини Жеребило, Тараса Литвина та ін. переконують, що українські мислителі кінця XVI – першої половини XVII ст. у боротьбі за чистоту православ'я не лише апелювали до аргументів віри, а й досить часто вдавалися до наукових доказів, або прикладів зі світського життя.

Орест Зілинський, досліджуючи духовну генезу першого українського культурно-національного відродження, цілком слушно звертається до обставин прийняття Руссю християнства: “Не мечем, а словом Божим, одягненим у пишні культичні атрибути, підкорювала Візантія своїх диких противників” [3, 282]. Він переконаний, що з прийняттям християнства Україна стала васальною областю Візантійської імперії. Її подальший культурний розвиток мав бути тільки відблиском великого політичного й культурного центру. Символом цього є собор святої Софії як повторення царгородського храму. Слава Царгорода закріпилася на тисячоліття в українському фольклорі. Церковний апарат, контрольований грецьким єпископатом, монополізував усю освіту і все культурне життя. “Всі дороги до

здобуття духовної зброї. Він виховував членів провідної верстви, вів літописання й політичні зв'язки” [3, 283].

Крім того, що візантійська культура, яка приходила в Україну, мала майже виключно духовний, релігійний характер, вона сприймалася за посередництвом”спрямованої виключно на релігійну область церковнослов'янської культури”, яка”не допускала місцевих світських елементів до культурної розбудови”. На думку дослідника, це була перша причина того, що в Україні довго не могли сформуватися, а якщо й поставали, то не могли довго втриматися світські культурні центри.”Духовенство, школене в ідеалах універсальності релігійного світогляду, надавало тон цілому культурному життю, виховуючи все нові покоління в послузі несеній собою релігійній культурі й світоглядові” [3, 284].

Популярність християнської релігії зміцнювалася й поглиблювалася також тим, що ”віддавна вся культурно-релігійна машина Києва була поставлена на службу політичного утвердження держави, яка, власне, й ідентифікувала себе як східну цитадель нової віри”, – переконана Оксана Пахльовська [5, 86], констатує, що ”віра й політика сплелись: єдність християнської спільноти, яка, звичайно, апріорно мусила протистояти “невірним”, мислилась також і як шлях до духовного спасіння” [5, 87]. З легкої руки Візантії, вважає дослідниця, українська культура була основним пропагандистським важелем ідеології, “політика підкорила собі релігію і культуру”, “самоствердилася коштом церковно-літературних ідей та концепцій, що мало для культури фатальні наслідки”, “витворився тип несекуляризованої культури, ідеологічні механізми якої заблокували народження світських елементів і відтак розвиток у напрямку етики й естетики Гуманізму” [5, 88-89].

У східному християнстві панували аскетичні прагнення, сформувався східний емоційний тип людини у боротьбі з впливами еллінізму, що репрезентують твори Григорія Богосова, Йоана Дамаскина, Івана Лествичника. На Заході ж християнська ідея поєдналася з грецькими раціоналістичними течіями, репрезентованими александрійською школою з Климентом та Оригеном та християнськими стоїками з Боецієм.

Аскетичний ідеал життя, вивищений християнством східно-го обряду, став основною частиною світогляду”фанатичного ідеалізму”, який характеризує ”виключність етично-догматичного

цінування світу, дуалістично забарвлений ідеал відвороту від світу матерії та його прелестей, канонізація й одиноке виправдання чуттєвого шляху для зв'язку з Богом, ідеал духовної простоти" [3, 285]. На візантійському терені, де буяло культурне життя, збагачене тяглістю античної традиції, де пишню розквітла матеріальна розкіш, такий ідеал стримував безмежні матеріальні прагнення, замикав їх у рамки ідейної доцільності, що зрештою призвело до краху могутньої імперії. На сирому українському ґрунті аскетизм стримував наміри економічного поступу, реальну творчу наснагу, паралізував активні сили розвитку й розквіту.

Ченці як представники найбільш освіченої верстви тогочасного суспільства, запозичивши устав візантійського чернечого життя Федора Студита, сиділи переважно в печерах і скитах, проповідували занедбання тіла й зречення всього матеріального, практикували духовне вдосконалення й очищення за Іваном Лествичником. У тогочасній Західній Європі ченці, керуючись гаслом *ora et labora* (молися й працюй), засновували університети, будували величаві церкви й монастирі та плекали інтенсивну аграрну культуру, єзуїти особливо активно прислужилися до розвитку освіти й науки. Усе це утверджувало автономію розуму, його здатність пізнавати природу і Бога. В Україні ж, яка особливо потребувала просвітителів і практичних знань, чернецтво інтенсивно проповідувало ізоляцію від світського життя і всього матеріального. О. Зелінський вважає причиною такого ставлення до потреб життя "некорисні риси церковно-візантійського світогляду", серед яких виділяє: "трансцендентальний ідеалізм; агностицизм і віру в пізнання з Божої ласки; безперсоналізм (людина – це порох); духовність (тільки те, що подає церква – правдиве, все інше – спокуси диявола); неісторичність; предестинативність" [3, 286].

На таких ідейних підвалинах ґрунтувався світогляд православ'я, що століттями вкорінювалося в Україні й визначало світосприйняття і світорозуміння. У такому світогляді переважав догматизм і традиціоналізм. Догматизм зумовлював переконання, що навіть внутрішній зв'язок з Богом, який був стрижнем християнського світогляду й зумовлював відречення від земного життя, – цей зв'язок не міг бути ніколи активним і індивідуальним, позбавленим страху провинитися перед догмою. Натомість у західній християнській традиції, зокрема в Серед-

ньовіччі, такий зв'язок проявлявся у містичному екстазі індивіда, його естетичному захопленні духовними елементами життя, чого не обмежувала жодна догма (Августин, Екгарт, Катерина Сієнська, Франциск Азизький, Якоб Беме), або у боротьбі за перевірений на власному досвіді етичний ідеал (Августин, Ян Гус), чи у пориві творчого інтелекту до свого духовного центру (Тома Аквінський). В українських мислителів, як і в цілому у прихильників православ'я, зв'язок з Богом" обмежувався тільки до апробативного пересвідчення про правдивість догм, що проявлялося зовсім змеханізовано в пишній обрядовості" [3, 287]. Щоправда, загальну картину збагачують винятки: були ченці вчені, переписувачі й автори книг, справжні інтелектуали, навіть схильні до критичного мислення.

Кількість таких учених людей суттєво збільшилася у XVI ст. – саме їхня "критична маса", сформована внаслідок частих та інтенсивних контактів із Заходом, спричинилася до появи полемічної літератури, культурно-освітніх гуртків та осередків, братських шкіл, реформаційних та гуманістичних ідей. Ярослав Ісаєвич простежив, що "з середини XVI ст. з'являється назва "школа" для навчальних закладів при окремих православних церквах: очевидно, з Заходу було запозичено не лише назву, а й певні організаційні зразки" [4, 116], а "заснована 1576 р. Острозька школа стала першим православним навчально-науковим закладом, який поставив завдання, не відходячи від засад власної ("грецької") релігії, скористатись і з досягнень західноєвропейського шкільництва" [4, 117].

Збільшенню числа учених-інтелектуалів сприяло книгодрукування, яке в Україні пройшло такі ж етапи, як і в багатьох країнах Європи. Першими друкарями ставали освічені майстри (Скорина, Федоров), окремі магнати опікувалися друкарнями (Острозький, Ходкевич), типовим стає друкар-підприємець (Вербицький, Сльозка, Соболь). Згодом простір заповнюють монастирські друкарні. Новітні дослідження, зокрема віднайдені Орестом Мацюком у Львівському історичному архіві документи, дають підставу твердити, що друкарство в Україну прийшло не зі Сходу, тобто з Москви, а з Заходу, від німців. Час його появи слід датувати 1460 роком. Ім'я першого українського друкаря – Степан Дропан, який, як свідчать архіви, подарував свою друкарню львівському Свято-Онуфріївському монастирю, де прибулий Іван Федоров, як він сам пише, "своїм

заходом занедбане друкарство обновили" (Дзеркало тижня, 27 жовтня 2007 р., № 40 (669). – С. 19).

Дослідниця книгозбірень Марта Боянівська стверджує, що "у XV ст. переписувачами [книг] найчастіше були ченці. Адже при тодішньому обмеженому характерові освіти, що рідко охоплювала кола поза духовенством і поза родовою чи політичною елітою, більшість письменних осіб перебувала в монастирях. У XVI ст. серед переписувачів переважали світські особи, що було викликано поширенням і освіти, і книгопереписування. У першій половині XVII ст. дещо зросла частка білого духовенства, проте провідне місце в переписуванні надалі посідали світські особи" [1, 11].

Серед переписаних і друкованих книг переважали літургічні, однак "в Україні порівняно рано почали друкувати і богословські тексти, світську художню літературу, публіцистику, наукові трактати"...Грецькі видання були тільки епізодом в історії друкарства України. Навпаки, кількість латинських і польських видань зросла" [4, 120].

Я. Ісаєвич переконує, що з початком XVII ст. почали діяти під егідою братства "школи київські" – цілком західний за змістом і формами навчання заклад", а "заснування Києво-Могилянського колегіуму (1632) було дальшим кроком на шляху сприйняття організаційних засад, властивих шкільництву Центральної і почасті Західної Європи" [4, 122]. Крім того, орієнтації на західні зразки і організації та змісті навчання відповідала латинська мова, яка стала мовою вищої освіти в Україні.

Раціоналізації освіти, наближенню її до потреб суспільного життя сприяло змагання шкіл, які належали різним конфесіям. Єзуїтські й протестантські школи стимулювали всіх учасників культурного й релігійного життя, особливо ж учасників полеміки, поглиблювати знання, шукати наукову, а не лише богословську аргументацію, що створювало ґрунт для вдосконалення шкільної освіти.

Розвиток шкільництва західноєвропейського зразка призвів до попиту на імпортовану книгу. Ввозили латиномовні та польськомовні видання, хоча були й книги німецькою, французькою, італійською, чеською та іншими мовами. "Вивчення 43 каталогів книжкових збірок львівських міщан з 1560-1653 рр. показало, що найбільше в них було латиномовних видань ан-

тичних авторів і гуманістів (на першому місці Ціцерон, друге і третє поділили Арістотель і Еразм Роттердамський), популярними залишались також посібники з юриспруденції та медицини” [4, 125].

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. Україна переживає справжній розквіт культури, який можна порівняти з ренесансним. Цей розквіт засвідчують розвиток освіти й книгодрукування, діяльність учених гуртків та культурно-освітніх центрів, поява цілої плеяди учених, письменників-полемістів, навіть династій книжників. Прикладом можуть бути родина Смотрицьких – Данило, Герасим, Мелетій, Стефан, Митрофан; брати Стефан і Лаврентій Зизанії, батько і син Загоровські. Серед згромаджень учених людей найбільш відомі осередки в с. Миляновичах на Волині, в Острозі, учений гурток Львівського братства та Києво-Печерської лаври. Їх учасники не лише перекладали й коментували релігійну літературу, а й самі писали літературні праці, промови, повчання, укладали й редагували тематичні збірники поетичних та прозових творів.

На цей період припадає особливий розквіт української духовної культури, ознаменований утвердженням національно-релігійної ідентичності, формуванням особистості громадянина з почуттям відповідальності за долю країни й народу. Символом таких феноменів є братський рух, діячі якого сформували атмосферу громадянського суспільства. В умовах бездержавності українського етносу, об'єднані після Люблінської унії 1569 року в межах однієї держави Речі Посполитої маєтне міщанство й свідоме заможне селянство створюють громадські організації – братства, де панує не лише дух взаєморозуміння й взаємодопомоги, моральної й матеріальної підтримки колективом кожного члена, а й турбота про”спільне благо”. Ці громади добивалися рівних прав для українського населення у Речі Посполитій, постійними зверненнями до Сейму і Короля виборювали своє громадянство у чужій за духом державі, як про найважливішу справу дбали про школу й книгу рідною мовою, про виховання людини-гуманіста і захисника своїх культурних надбань і традицій, носія високих моральних чеснот, серед яких на першому місці було почуття відповідальності перед громадою. Діяльність українських братств, їх статuti та статuti шкіл широко висвітлена у працях Я. Ісаєвича, П. Кралука, В. Нічик і О. Матковської, тут вважаємо за доцільне наголоси-

ти на їх прихильності до західного раціоналізму – реформаційних та гуманістичних ідей. Це яскраво помітне у полеміці Івана Вишенського з Львівським братством.

Свято дотримуючись запозиченого з Візантії православного чернечого уставу та ідеології ісихазму (мовчання, незворушність, ізоляція від світу матеріальних благ, аскеза тощо), полеміст Іван Вишенський у своїх палких викривальних посланнях з Афону на рідну землю закликав до молитви, читання Євангелія, Апостола, Часослова та Псалтиря, навіть опрацював спеціальну навчальну програму в такому річищі. Був глибоко переконаний, що це єдиний шлях порятунку українства від скверни Заходу, особливо "латинства", адже таку дорогу вказує сам Всевишній: "Обираю я смиренних, покірливих, мовчазних і тих, що відчувають трепет перед моїм словом. Нехай не хвалиться сильний силою своєю, багатий багатством своїм, премудрий премудрістю своєю. А тільки тим хвальник хай хвалиться, що зміг мене пізнати через пригодження мені і творення того, що повелю, і чинив суд та правду на землі. Адже моє нерозумне мудріше від людини, а моє недуже міцніше від людини" [2, 30]. "Віруйте кріпко й нерушно й будете єдині у вірі" [2, 33], – закликає полеміст, свято переконаний, що будь-яке знання поза Святим Письмом згубне для людини і для країни в цілому: "Мені здається, що ліпше аза не знати, тільки б до Христа дотиснутись, який блаженну простоту любить і в ній собі обитель чинить і там упокоюється" [2, 35].

Подібні переконання сповідувала ціла когорта освічених православних ченців, яких О. Зілинський зараховує до традиціоналістичної орієнтації. Крім І. Вишенського, сюди належали Йов Княгиницький, Йов Почаївський (Желізо), Ісайя Копинський. Отець Віталій з Дубна та ін. – усі, хто обстоював чистоту православної віри ціною ізоляції від Заходу, орієнтував кожного і суспільство в цілому на духовне вдосконалення шляхом молитви і аскези, життя в бідності й "святій простоті". На цьому донині наголошує православна церква.

Такій орієнтації протистояли прагматики, що керувалися в своїй діяльності насамперед потребами часу, необхідністю суспільного поступу, пов'язаного з засвоєнням надбань західноєвропейської освіти, ідей гуманізму та Реформації. У сучасній літературі їх прийнято називати прогресистами, а О. Зілинський визначив їх орієнтацію як "уніоністичну", очолювану Іпатієм

Потім, та "поступово-утраквістичну, найкраще оформлену у львівській "Пересторозі" [3, 280-281].

Можна цілком приєднатися до твердження О. Зілінського про поєднання у протистоянні традиціоналістам мислителів проунійного напрямку та братського руху. Яким би це твердження не видавалося парадоксальним, – про їх протистояння написано гори літератури – все ж стосовно дилеми віри й розуму їх об'єднує переважання раціо. І. Потій зі своїми прихильниками йшов на створення нової уніатської церкви, детально обміркувавши її переваги в тогочасних умовах кризи українського православ'я. Звинувачені ортодоксами-традиціоналістами у зраді своєї віри, вони рятували українську церкву від остаточного поглинання її польським католицизмом. Історія підтвердила правильність такого вибору.

Діячі братського руху налагодили шкільництво й книгодрукування рідною мовою, виховали плеяду високоосвічених як на свій час діячів української культури – письменників-полемістів, поетів, ораторів, редакторів і книговидавців, авторів перших граматик і словників, що поставили слов'янську мову на один щабель з мовами, якими ширилась по світу Біблія. У цьому середовищі зародилася українська гуманітарна наука, на основі якої формувалася українська інтелектуальна еліта – носій і пропагандист ідей гармонійного розвитку особистості. Мова йде про перші грамматики слов'янської мови – Мелетія Смотрицького і Лаврентія Зизанія, перші українські словники – Лаврентія Зизанія і Памви Беринди, перші історичні праці й літературно-критичні статті, твори з проблем етики, психології, географії та космографії, авторами яких були Захарія Копистенський, Касіян Сакович, Кирило-Транквіліон Ставровецький, Стефан Зизаній та ін.

Вищим пунктом на цьому шляху було створення Києво-Могилянської колегії, натхненником і фундатором якої був вихованець Львівської братської школи Петро Могила. Саме він остаточно закріпив розпочату братчиками реформу церковного життя – вимогу освіченого духівництва, чітко прописаних і впорядкованих служб у "Гребнику", впорядкування православної церковної догматики у "Катехизисі". Впровадження такої ненависної І. Вишенському та його прихильникам латинської мови у навчальний процес як основної мови викладання дисциплін у колегії відчиняло її спудеям двері у всі європейські університе-

ти, наближали до них скарби тогочасної світової науки.

Отже, незважаючи на впертий опір традиціоналістів, в українській духовній культурі першої половини XVII ст. поступово торжествує раціоналізм – прагнення до наукового знання й глибокої всебічної освіти.

Література

1. Боянівська Марта. Переписувачі книжок як культурні діячі України XV – першої половини XVII ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994. – 42 с.

2. Вишенський Іван. Твори/ 3 кн. укр. мови перекл. Валерій Шевчук, передм. і прим. В. Шевчука. – К.: Вид-во худліт-ри "Дніпро", 1986. – 247 с.

3. Зілинський Орест. Духова генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. / Відп. ред. Олекса Мишанич. (Наукове видання) – К.: Наукова думка, 1993. – С. 276-299. – (Ін-т літератури ім. Т.Шевченка АН України).

4. Ісаєвич Ярослав. Освітній рух в Україні: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи / Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. / Відпов. ред. Олекса Мишанич. – К.-Венеція: Вид-во "АртЕк", 1996. – С. 114-135.

5. Пахльовська Оксана. Культура та ідеологія України XVII ст. // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи / Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. / Відпов. ред. Олекса Мишанич. – К.-Венеція: Вид-во "АртЕк", 1996. – С. 85-113.